

УДК 81.373

Е. В. Боєва

ТЕМПОРАЛЬНА ЛЕКСИКА ЯК ЗАСІБ СТВОРЕННЯ ХУДОЖНЬОГО ЧАСУ В «МАЛІЙ ПРОЗІ» Б. ГРІНЧЕНКА

У статті з'ясовано специфіку функціонування і стилістичну роль темпоральної лексики в жанрі оповіди «малої форми». Висвітлена роль темпоральної лексики у розкритті авторської концепції твору, побудові сюжету і створенні художнього хронотопу.

Ключові слова: темпоральна лексика, художній час, хрононіми, художній текст.

Спостереження над функціонуванням лексичних одиниць у художньому тексті (ХТ) дають можливість виявити різноманітні виражальні засоби, які майстри слова цілеспрямовано використовують для створення художнього світу з метою впливу на читача. Водночас будь-який ХТ з точки зору побудови, композиції і т.ін. підпорядковується певним законам, містить певні основоположні категорії, зокрема художній час. Вагомість і розмаїтість, безумовно, відзначає темпоральну лексику (ТЛ) серед інших засобів авторського письма. Вміщуючи у своєму складі хрононімію, онімну та безімнену, саме ця частина лексичної системи стає важливою під час творення ХТ, коли моделюється образна система, усі рівні художності; вона стає виразником особливої категорії літературно-художньої умовності — художнього часу, відбиває світоглядні естетичні позиції автора, його людську та письменницьку особистість [6:105].

Зазначимо, що вивчення мовних засобів утворення художнього часу (ХЧ) є однією з важливих проблем сучасного мовознавства. Категорія часу у різних своїх аспектах філософському, історичному, лінгвістичному тісно пов'язана з природою художнього твору. Даній проблемі присвячено праці таких учених, як Т. О. Андреева, С. О. Бабушкін, М. М. Бахтін, І. Р. Гальперін, Т. І. Дешерієва, Г. С. Кнабе, Д. С. Лихачов, Ю. М. Лотман, В. В. Молчанов, Н. О. Потаєнко, Л. А. Приходько, Ю. І. Селєзньов, В. О. Сидоренко, С. М. Скиба,

О. В. Спачиль, В. Л. Співак, Ю. М. Суровцев, М. І. Шапошникова та ін. Дослідження здійснювалися, в основному, на матеріалі російської та західноєвропейських літератур. У сфері української літератури дослідження здійснено на матеріалі творчості Лесі Українки [4], В. Сосяри [3]. Майже недослідженим залишається аспект функціонування ХЧ, мовних засобів його утворення в жанрі «малої прози». Саме це зумовлює актуальність представленого дослідження.

Оповідання відомого українського письменника, перекладача, мовознавця-лексикографа, педагога, етнографа Б. Д. Грінченка є, на нашу думку, досить цікавими з точки зору функціонування темпоральної лексики, яка виступає основою ХЧ. Предметом розвідки є темпоральна лексика як засіб утворення і виразник художнього часу у контексті художнього твору. Ми поставили за мету з'ясувати особливості функціонування темпоральної лексики в жанрі оповіді «малої форми», її роль у створенні ХЧ. Оповідання Б. Грінченка насичені ТЛ, що має різноманітні засоби вираження і перетворюється в ХТ митця на стилістично високої художньої наснаги. Сполучаючись з іншими лексичними фарбами, з локосом в першу чергу, в оповіданнях Б. Грінченка поступово вибудовується експресивно насичене тло, в якому важливе місце займає темпоральна насиченість і навантаженість.

В такому ключі змодельоване оповідання *«Непокірний»*, в якому виписані ланцюжком темпоральні позначення дають змогу побачити наругу над вчителем, що її чинять сільська верхівка, обмежена й мстива: *«Волосний писар, що вже двадцять і один рік писарює, ...догадавсь, що цей вчитель... тее... — провини вчителеві... вияснили увечері дня... студня 188...року — після восьмої — Другого ж таки дня вчителеві не дали дров — Так минув тиждень — він уже третій місяць не отримує жалування, а тепер у його кармані вітри гудуть! — Другого дня — Другого ж дня після цього — Трохи згодом — Шукайте собі місяць...»* [2:1, 321–332].

Друга частина оповідання *«Каторжна»* також наповнена темпоральною лексикою, і саме вона допомагає зрозуміти усю глибину образи дівчини невірним коханим. Утворюється часове тло, що передає переживання персонажа, контрастно протиставляючись із життям дівчини. Протягом однієї друкованої сторінки письменник накопичує ТЛ, створюючи часове тло, що відбиває трагізм героїні: *«Другого*

ж дня мачуха... побила її — У суботу, ввечері вона вже біля вікна... Нема! І в другу суботу, і в третю — все його нема... Коли в неділю... Глянула — він!» [2:1, 339–340].

Опис *весни* — контрастне протиставлення психологічному тлу, і темпоральна лексика в останньому реченні розділу стає тим містком, що передує трагедії: «*Минула весна, літо минає... Чи не мина з іми й щастя?»* Третій, заключний розділ майже позбавлений темпоральності. Лише в одному абзаці знову виринає ця тональність, створена часовими прив'язками: «*І тиждень, і два минуло, а його нема. І осінь прийшла, а його все нема»* [2:1, 341]. Все невизначене — і все зрозуміле через відчуття і сприймання, через приховані темпоральні позначки. Як нам здається, саме щільність переплетень невимушеної оповіді, її наче уповільненого плину з часовою площиною й утворює такий різкий психологічний ефект у творі (порів. з «Народними оповіданнями» Марка Вовчка).

Як відомо, час і простір — дві сторони буття людини, невід'ємні одна від одної, пов'язані спільною художньою функцією, хоча темпоральність найчастіше виявляє себе надто стихшено у більшості текстів, де автори уникають конкретних дат і хронологічної визначеності. Письменники мають величезні можливості лексичного плану для вираження цих координат. Однак, у деяких випадках митці вдаються до прямого називання дати події, чіткої, конкретної локалізації місця дії, що є тотожним певній топографічній точці і часу. Як приклад наведемо початковий мікроконтекст оповідання Б. Грінченка «Брат на брата»: «*Учитель латинської школи Євген Корецький, прокинувшись в своїй камері 18-го листопада 1905 року, зараз згадав, що сьогодні якраз виходить два місяці, відколи він попавсь у неволю. Він поїхав до Києва, потрапив туди саме тоді, як вийшов Маніфест 6-го серпня про Державну Думу»* [2: 1, 481].

Безумовно, у наведеному тексті чітка темпоральність і локалізація є важливими, адже оповідь прив'язана до певних історичних і соціальних зрушень у суспільстві на початку ХХ століття. Отже, в даному випадку, хрононіми (як і топоніми) виконують у ХТ важливу функцію відображення реальних історичних подій.

В іншому оповіданні «*Екзамен*» весь сюжетний рух побудований на безіменних хронотопах, та все одно можна визначити місце дії, зафіксоване у першому реченні твору, — відтопонімічне утворення

Тополівська школа стає цим показником. І хоча це показник єдиний на весь ХТ, цього виявляється досить для окреслення просторової домінанти — *дороги*, звідки приїздить *член ради шкільної* і куди після *екзамену* і *пригощення*, де й *протокол екзаменський* підписується, цей *член* подається *додому*. Хрононіми в оповіданні стишеного плану, це безіменні позначки темпоральності. І цього знову ж таки виявляється досить митцеві для того, щоб змоделювати текст з соціально-психологічним малюнком, де на невеличкому тлі даються й сатирично змальовані представники екзаменуючих, і реалістичні характери вчителя і учнів, і те соціальне тло, де як живі вимальовуються всі персонажі, весь фон оповіді.

Як відомо, крім прямого визначення (датованості), хід часу може виражатися різними лексико-граматичними засобами. Письменник постійно, прямо чи опосередковано, нагадує про час. Отже, цих часових позначень, що створюють текстову темпоральність, надто багато, вони різняться між собою з т.з. структури, семантики, граматичної приналежності та за іншими показниками. Митець обирає для визначення часу таку форму, яка відповідає його світобаченню і концепції конкретного твору. Ми спробували вилучити з текстового тла оповідань Б. Грінченка ТЛ, розподіливши її (безперечно, умовно) на певні групи (досвід подібного розподілу спостерігаємо у О. В. Спачиль [5: 30–35]). Однак слід мати на увазі, що між ними немає і не може бути чіткої межі, конкретного розподілу ТЛ на онімну і безіменну, оскільки саме остання, на наш погляд, найбільшою мірою втілює художню умовність. Дата або псевдодатування [1:152] типу *того літа, цієї осені* у ХТ стосується лише певного текстового тла, даного образу, сюжету та змодельованого в ньому часопростору, що відповідно сприймається читачем.

Отже, у контексті оповідань Б. Грінченка нами виявлено такі групи темпорального визначення:

1. Темпоральність, що визначає вік персонажів: *їй тільки шістнадцять років* [2:І,261]; *син Санько, хлопець років семи* [2:І,360]; *їй було тільки сім років* [2:І,431]; *тільки восьмий рочок йому* [2:І,447]; *п'ятий десяток доживає* [2:І,275]; *п'ятий десяток год жив* [2:І,285]; *двадцять і один рік писарює* [2:І,322]; *Гордієві було дев'ять років* [2:ІІ,12]; *він прожив уже півсотні і шість літ* [2:ІІ,162]; *не тридцять років прожив* [2:І,275]; *була ще не стара, років може тридцять п'ять жінка* [2:І,307];

один хлопчик був, та й той умер, як поминув йому дев'ятий рік [2:І,314]; смерть спіткала його на тридцять четвертому році життя [2:І,452].

2. ТЛ на позначення часових вимірів персонажів і часу дії: *минув рік [2: І,288]; минуло кілька років [2: І,320]; місяців через півтора [2: І,290]; цього року [2: І, 359]; минув третій тиждень, минає четвертий [2: І,317]; строк рішенню вийшов — місяць [2: І, 318]; і в другу суботу, і в третю [2: І, 339–340]; того ж таки дня [2: І, 355]; час, довший за три роки [2: І, 378]; кілька хвилин [2: І, 425]; проминуло ще півгодини [2: І, 389]; хвилина...дві...три [2: І, 388]; дев'ять літ праці [2: І, 515]; через п'ятнадцять літ [2: І, 544]; вже чотири роки минуло [2: ІІ, 158]; господарював уже років п'ятнадцять [2: ІІ, 18]; два місяці в лікарні гоєно [2: ІІ, 308]; а час минав [2: ІІ,238]; три дні ще [2: ІІ, 212]; минув уже четвертий рік [2: ІІ, 312]; ще кілька день [2: ІІ, 356]; п'ять місяців у тюрмі. П'ять довгих, страшних місяців [2: ІІ, 310].*

3. ТЛ на позначення народних календарних свят: *на третій день зелених свят [2: І,301]; першого дня різдва [2:ІІ, 463]; а місяці минали... От і різдвяні свята...новий рік...водохрещення... [2: ІІ, 237]; іменини Шевченка [2:ІІ, 158].*

4. ТЛ на позначення календарних дат: *9 січня [2:І,566]; Нар [одився] р.1863, 27.ХІ на хуторі... [2:І, 568]; 18-го листопада 1905-го року [2:І,481].*

5. Анонімна хронологічна дата: *18...даю сію росписку... [2:І, 305]; ...студня 188...року [2:І, 322]; одного веселого літнього дня 189...року [2:ІІ, 8].*

6. ТЛ на позначення пори року: *весна [2:І, 340, 445, 526]; літо [2: І,409]; улітку [2:І, 544]; цієї осені [2: І, 469]; усе літо [2: ІІ, 19]; все літо і всю зиму [2: ІІ, 111]; був кінець весни [2:ІІ, 322]; приходила весна [2:ІІ, 477].*

7. ТЛ на позначення днів тижня: *субота [2:І, 378, 409]; четвер [2: І, 386]; у неділю [2:І, 406, 499; ІІ, 143, 269, 322]; в неділю ввечері, годин у п'ять [2: ІІ, 269].*

8. ТЛ на позначення частин доби: *ввечері [2:І,375; ІІ,348]; увечері [2:І,475]; надвечір [2:І, 492]; вранці [2:І,385]; час обідати [2:І,438]; опівдні [2:І, 518]; ніч [2:І,429]; світало [2:І,430]; вже вечір [2:ІІ, 166]; на ніч [2:ІІ, 193]; північ [2:ІІ,226]; того вечора [2:ІІ, 58; І, 42, 157]; одного разу ввечері [2:ІІ, 239]; всю ніч тієї ж ночі [2:ІІ, 426]; прийшов ранок, похмурий, сірий [2:ІІ, 432].*

9. ТЛ на позначення теперішнього, минулого, майбутнього часу: *сьогодні* [2: I, 378, 485, 519]; *вчора* [2: I, 386]; *в цей час* [2: I, 389].

10. Концентрація різнорідних темпоральних лексем: *завтра після обіду* [2: I, 499]; *увесь перший день до вечора* [2: II, 213]; *все літо і всю зиму* [2: II, 111]; *в неділю ввечері, годин у п'ять* [2: II, 269]; *у неділю рано вранці* [2: II, 411]; *ще в суботу вдень* [2: II, 422]; *так минула осінь понура, прийшла зима біла й холодна* [2: II, 462]; *другого дня рано-вранці* [2: II, 346]; *другого дня...з самісінького ранку* [2: II, 398].

Отаке значне темпоральне тло, розсипане у контексті творів, є не тільки показником часу; воно тісно взаємодіє з лексичним оточенням, утворює з ним тісні зв'язки під час текстового розгортання. Умовність часових категорій повністю збігається у ХТ з умовністю всіх художніх рівнів при всій їх спрямованості на реалії життя.

Так, оповідання Б. Грінченка «*Олеся*» починається абзацем з безіменними «еквівалентами» хрононімів, які стають своєрідним показником часів стародавніх і одразу визначають загальну тональність твору: «*Це було давно. Це було тоді, як нашу землю шарпали турки й татари, а гетьмани українські ходили з козацтвом одбиватись од ворогів*» [2: I, 344].

Наступний — 2-й абзац уточнює місце дії, що одразу переходить у речення — мініпейзаж з локалізацією *ліс*. Саме *ліс* і стане тим основним місцем дії під час кульмінації оповіді, епіцентром часопростору цього твору: «*Тоді на Волині було невеличке село. Воно заховалося в улоговині. Круг його й були ліси. В селі жили прості люди хлібороби. Якби не татари, то їм жити було б непогано. А то часто й густо набігали татари. Вони грабували, палили й руйнували села. Старих та малих убивали, а молодих брали в неволю та й продавали рабами на тяжкі роботи туркам. Іноді гнали татари з України тисячі безщасних людей.*

І цьому селу довелося зазнати лиха, але поки ще тільки один раз. Село заховалося в лісах і знайти його було не легко.

На край села стояла невеличка хатка. Біля неї пишався рясний садок. У садку гули бджоли. Там була пасіка» [2: I, 344].

Перші чотири абзаци тексту оповідання мають значну кількість лексем, що визначають локалізацію і темпоральність оповіді і окреслюють у безіменному ключі художній простір твору, хоча письменник вводить у ХТ і топоніми — *Волинь*, визначаючи місцевість, де відбувається напад завойовників-поневолювачів, і макротопонім *України* —

символ Батьківщини. Та спробуйте вилучити з текстового плину хоча б частково локалізацію та темпоральність безіменного плану — текст втратить свою безпосередність, свою дивовижно просту й чарівну тональність, яка і є єдиною можливою, як нам здається, в цьому творі, присвяченому трагічним і величним сторінкам нашої історії.

Діалог персонажів в оповіданні «*Батько та дочка*» насичений ТЛ, при чому діалогові передує контекст, в якому теж задіяні часові лексеми, що в цілому створює текстове тло: дочка переживає за батькову аварію в шахті й чекає — не дочекається, коли його врятують.

Наведемо ці темпоральні чинники за абзацами:

«Вона просиділа весь день німа й непорушна. ...

На ніч не пішла додому, — сподівалася, що вночі може виберуть воду. ... Маруся даремно дожидалася всю ніч.

Вранці вона знову сіла на каменюку. ... і в ту ж мить упала додолу, непритомна.

— ...ти вчора вранці зомліла коло шахти...

— Учора вранці? А сьогодні хіба який день? — спиталася Маруся.

— Сьогодні четвер.

— Четвер? — скрикнула Маруся. — А татко?

— Татко? — А ось стривай, скоро й про татка довідаємось, — ось-ось уже воду витягнуть усю.

— Хіба й досі ще не витягли?

— Ні.

— Четвертий день?

— Еге.

— А я ж як це?

— Та вчора вдень і вночі, і сьогодні все спала, хвала богам. Як тобі тепер?» [2: I, 385–386].

Сполучаючись із локалізацією — *шахта*, часові визначення передають експресію чекання, важкі переживання дочки за батька, що лишився в залитій водою штольні: «*Хвилина... дві... три — і ось, ось цебер!.. Промину — ще з півгодини — в цю мить — кілька день у лікарні — Тепер вони живуть у своїй хаті і господарюють щасливо*» [2: I, 388–389]. В цьому тексті без часової визначеності не обійтися, саме ТЛ створює ту тональність, яка найкраще передає психологічний стан героїні твору.

Зазначимо, що темпоральність як художній прийом вживається митцем для посилення експресії оповіді в сполученні з іншими лек-

сичними фарбами, посилюючи психологізм письма. Часова площина у Б. Грінченка виписана стишеними мазками у повній узгодженості з плином його творів, їх тональністю й сюжетно-тематичним тлом.

Отже, темпоральність входить органічним сплавом у ХТ проявляючись прямо й опосередковано, явно і приховано, переплітаючись з сюжетним плином в єдиний неподільний сплав, з якого так важко вилучити окремих фрагмент. Вивчення ТЛ у системі художнього мікросвіту є дійовим засобом проникнення в глибини авторського задуму, дозволяє аргументовано говорити про суттєві прикмети ідіостилю письменника.

Список літератури

1. Бондар О. І. Темпоральні відношення в сучасній українській літературній мові. Система засобів вираження: наукова монографія / Олександр Іванович Бондар. — Одеса: Астропринт, 1996. — 192 с.
2. Грінченко Б. Д. Твори: у 2-х томах/ Борис Дмитрович Грінченко. — К., 1990—1991. — Т. I — 603 с.; Т. II — 592 с.
3. Приходько Л. А. Художній час і художній простір у поезії: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.06 / Кіровоградський держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка / Лілія Анатоліївна Приходько. — Кіровоград, 2004. — 19 с.
4. Скиба С. М. Художній час і художній простір у творчості Лесі Українки: автореф. дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01 / Криворізький держав. пед. інститут/ Станіслав Максимович Скиба. — Кривий Ріг, 1998. — 18 с.
5. Спачиль О. В. Художественное время в композиционно-речевой структуре южного романа США: дис. ...канд. филол. наук: 10.02.04 / Одесский гос. ун-т им. И. И. Мечникова / О. В. Спачиль. — Одесса, 1988. — 156 с.
6. Тураева З. Я. Лингвистика текста / Зинаида Яковлевна Тураева. — М., 1986. — 127 с.

Боева Э. В.

ТЕМПОРАЛЬНАЯ ЛЕКСИКА КАК СПОСОБ ОРГАНИЗАЦИИ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ВРЕМЕНИ В «МАЛОЙ ПРОЗЕ» Б. ГРИНЧЕНКА

В статье выявлена специфика функционирования и стилистическая роль темпоральной лексики в жанре повествования «малой формы» (рассказа). Определена роль данной лексики в репрезентации авторской концепции произведения, сюжетном действии и построении художественного хронотопа. Доказано, что авторский подбор темпоральной лексики и включение её в надлежащие контексты делает хрононимы одним из важнейших компонентов произведения и действенным художественным средством.

Ключевые слова: темпоральная лексика, художественное время, хрононимы, художественный текст.

Boueva E. V.

TEMPORAL VOCABULARY AS THE ARTISTIC TIME ORGANIZER IN B. GRINCHENKO'S «SMALL FORM» NARRATIVE

The article clarified the specific functions and role of temporal stylistic vocabulary in the genre of «small form» narrative. The role of temporal vocabulary is disclosed in the author's concept of the literary work, the construction of the plot and creating artistic chronotope. It is proved that the author's choice of temporal vocabulary and its inclusion into certain contexts makes chrononyms one of the most powerful and important artistic components.

Key words: temporal vocabulary, artistic time, chrononyms, artistic text.